

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ MƏSCİDLƏRİN VƏ ZİYARƏTGAHLARIN MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜHAFİZƏ PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 6401.01– Memarlıq nəzəriyyəsi və tarixi, abidələrin
bərpaı və rekonstruksiyası

Elm sahəsi: Memarlıq

İddiaçı: **Məhəmməd Asəf oğlu Bayramov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Memarlıq" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Memarlıq doktoru, professor
Nərgiz Cavad qızı Abdullayeva

Rəsmi opponentlər: Memarlıq doktoru, dosent
Rahibə Şanxay qızı Əliyeva

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fərid Zülfi oğlu Kərimov

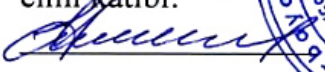
Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Yeganə Çərkəz qızı Ağamaliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.29 Dissertasiya şurası.

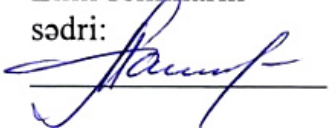
Dissertasiya şurasının
sədri:

Memarlıq doktoru, professor
Gülənara Hüseyn qızı Məmmədova

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Malahət Fərid qızı Eynullayeva

Elmi seminarın
sədri:

Memarlıq doktoru, professor
Səbinə Xəlid qızı Hacıyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Naxçıvan Azərbaycanda memarlığın erkən meydana gələrək inkişaf etdiyi qədim diyarlarından biridir. Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda memarlıq daha da inkişaf etmiş, İslam dininin qəbulundan sonra özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra memarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində aparılan araşdırmalar bölgənin memarlıq abidələri ilə daha da zəngin olduğunu ortaya çıxardı və yeni memarlıq abidələri aşkar olundu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu memarlıq abidələrinin heç də hamısı tədqiqata cəlb edilərək lazımınca öyrənilməmişdir. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev həmişə Naxçıvan tarixinin, onun memarlıq abidələrinin öyrənilməsini diqqətdə saxlamışdır. Görkəmli siyasi xadim öz uzaqgörənliyi sayəsində tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqinə istiqamət vermişdir. O demişdir: “Azərbaycan elə bir ölkədir ki, onun çox qədim tarixi var. Bizim tarixçilər XX əsrdə çox işlər görüblər. Ancaq mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, hələ ki, Azərbaycanın, xalqın, ümumiyyətlə, bu torpağın, ölkənin tarixi lazımi səviyyədə öyrənilməyib, tədqiq olunmayıbdır. Bu sahədə çox böyük işlər görülməlidir”¹.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tarix və mədəniyyət abidələrimizin tədqiqini həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır². Naxçıvanın milli memarlıq abidələrinin tədqiqi Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik konsepsiyası baxımından aktual və olduqca əhəmiyyətlidir.

Naxçıvanın memarlıq abidələrinin bir qrupu məscid və ziyarətgahlardan ibarətdir. Naxçıvanın digər memarlıq abidələri ilə müqayisədə məscid və ziyarətgahlara ayrıca tədqiqat obyekti kimi

¹ Əliyev, H.Ə. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları (Elektron resurs). – Bakı: – 2002. – s. 108.

² Əliyev, İ.H. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // Xalq qəzeti. – 2008, 5 fevral. – s. 1.

baxılmamışdır. Naxçıvanın dini memarlığının tədqiqi Azərbaycan memarlığının inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Əgər nəzərə alsaq ki, son araşdırmalar nəticəsində bu bölgədə xeyli yeni memarlıq abidələri aşkar olunub və tədqiqata cəlb olunmayıb bu tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Naxçıvan şəhərinin orta əsr mənbələrində “Nəqşi-Cahan” adı ilə tanınması onun məşhur memarlıq abidələri ilə də bağlı olmuşdur³. Naxçıvanın Atabəylər və Elxanilər dövlətinin mühüm siyasi mərkəzi olması onun sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri idi. Naxçıvanın memarlıq abidələri haqqında Ö.Çələbi, J.Şarden, İ.Şopen, A.Veerniçki və digərlərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Lakin bu abidələrin mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmasına XIX əsrdən başlanmışdır. Onu da qeyd etmək ki, tədqiqatçılar əsasən türbələrə geniş yer vermiş, lakin dini memarlıq abidələri isə bir qədər arxa planda qalmışdır.

1834-cü ildə Dubua-de Monpere, XIX əsrin ortalarında Naxçıvanda olan N.V.Xanikov, 1881-ci ildə Naxçıvanda olan J.Dyelafua, 1882-ci ildə K.A.Nikitin, 1926-cı ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətib Cəmiyyətinin üzvləri V.M.Sisoyev və İ.Əzimbəyov Naxçıvanın dini memarlıq abidələri haqqında məlumat vermiş, kitabələri oxumuş və nəşr etdirmişdir⁴.

Qeyd etmək ki, XIX əsrdə Cənubi Qafqazın memarlıq abidələrinin öyrənilməsi üçün rus tədqiqatçıları xeyli işlər görmüşlər. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı bir çox dini memarlıq abidələri haqqında daha ətraflı məlumata V.M. Sisoyevin əsərində rast gəlmək mümkündür.

XX əsrin əvvəlində Naxçıvan şəhərində olan V. M.Sisoyev, 1934-cü ildə Naxçıvanda olan rus tədqiqatçısı K.N.Smirnov, 1943-cü ildə İ.P.Şəblikin, 1964-cü ildə Ə.V.Salamzadə Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin kitabələri və memarlıq quruluşu haqqında məlumat vermişdir.

XX əsrin 50-80-ci illərində epigrafiq alim Məşədixanım Nemətova, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq isə epigrafiq alim

³ Məmmədova, Ş. Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri / Ş. Məmmədova. – Bakı: Şərqiyyə, –2008. s. 47.

⁴ Азимбеков, И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах.ССР // Баку: Известия Азкомстарица, –1929. –Вып. 4. –Тетрад 2, –с. 295-311.

Hacıfəxrəddin Səfərli Naxçıvan Muxtar Respublikasının məscid və ziyarətgahlarının kitabələrini yenidən tədqiq etmişdir.

1976-cı ildə Ə.V.Salamzadə⁵, 1979-cu ildə Ə.V.Salamzadə və K.M.Məmmədzadə, 1989-cu ildə R.D.Salayeva⁶ Naxçıvanın dini memarlıq abidələri, o cümlədən Naxçıvan şəhərindəki Cümə məscidi və İmamzadə kompleksi, Nehrəm kəndindəki məscid, Ambaras, Mingis və Əngəş məscidləri, həmçinin Kürdətal, Dilbər və Daşlar Başı məscidləri haqqında da məlumat vermişlər.

C. Qiyasinin 1991-ci ildə nəşr olunmuş “Nizami dövrünün memarlıq abidələri” kitabında Naxçıvanın digər memarlıq abidələri ilə yanaşı, XII əsrə aid Cümə məscidi və Kırna məscidi⁷, həmçinin onların memarlıq xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir.

Rizvan Bayramovun⁸, R.Əmənzadənin⁹, F.Q.Məmmədovun¹⁰, R.Əliyevanın¹¹ əsərlərində Ordubad, Culfa rayonlarının və Naxçıvan şəhər Cümə məscidinin memarlıq xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən məscid və ziyarətgahlar uzun illərdir tədqiqatçıların diqqətini cəlb etsə də, onların memarlıq xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar olduqca məhduddur. Xüsusilə məscid və ziyarətgahların tipoloji qrupları indiyədək geniş və sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Bu abidələrin plan quruluşunun və memarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların inşa

⁵ Salamzadə, Ə.V. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri / Ə.V.Salamzadə. – Bakı: İşiq, –1976. –s. 28-52, 54, 61.

⁶ Салаева, Р.Дж. Ордубад- истоки и формирование / Р. Дж. Салаева. – Баку: Элм, –1989. –с. 50-52.

⁷ Qiyasi, C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri / C. Qiyasi. –Bakı, İşiq nəşriyyatı, –1991. –s. 48-49.

⁸ Байрамов, Р. Тирологическая классификация памятников Азербайджанского зодчества XI-XVIII веков / Р. Байрамов. –Баку: Шарт-Гарб, –2013. –с. 74, 131.

⁹ Əmənzadə, R. Orta Əsr Azərbaycan Türbələrinin Konstruksiyaları (XI-XVII Əsrlər) // VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu. Sanat Etkinlikleri: Konya: –15-17 Mayıs, –2014, –s. 29, 191-192, 196.

¹⁰ Məmmədov, F.Q. Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəblərinin əlaqələri / F.Q. Məmmədov. –Bakı: Şərq-Qərb, –2013. –s. 17-26.

¹¹ Əliyeva, R. Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani / R. Əliyeva. –Bakı: Şərq-Qərb, –2013. –s. 58-59.

tarixlərinin dəqiqləşdirilməsi, Azərbaycan memarlığının inkişaf mərhələlərinin, memarlıq ənənələrinin formalaşması və davamlılığının izlənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, tədqiqata cəlb olunan mövzu Azərbaycan memarlığının öyrənilməsi baxımından mühüm və aktual məsələlərdən birinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Naxçıvandakı Orta əsr məscid və ziyarətgahların memarlıq xüsusiyyətləri, o cümlədən onların tipoloji xüsusiyyətləri, plan-həcm quruluşu, naxış motivləri dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektidir. Abidələrin tarixinin və ilkin görkəminin müəyyənəşdirilməsi memarlıq tarixi üçün olduqca əhəmiyyətli olduğundan tədqiqatçı alimlərin məscid və ziyarətgahların kitabələri ilə bağlı araşdırmaları, həmçinin arxeoloq və tarixçilərin çekdiyi fotoşəkillər və bəzi rəsm əsərləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Naxçıvan bölgəsində ümumilikdə 194 məscid və 139 ziyarətgah (türbə, xanəgah, imamzadə, pir) araşdırılmış, 33 məscid və 29 ziyarətgah dissertasiya işinə cəlb edilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan 62 dini memarlıq abidəsindən 18-i dövlət qeydiyyatında olan, 44-ü isə dövlət qeydiyyatına alınmayan abidələrdir.

Tədqiqatın predmetini məscid və ziyarətgahların tədqiqi əsasında Naxçıvanın orta əsr memarlıq abidələrinin xüsusiyyətlərinin, onların Azərbaycan orta əsr memarlığında yerinin və rolunun öyrənilməsi, eləcə də tariximizin indiyədək tam araşdırılmamış səhifələrinin üzə çıxarılması təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində mövcud olan məscid və ziyarətgahların həcm-məkan quruluşunun və memarlıq həllinin xüsusiyyətlərinin, eləcə də bu abidələrdə istifadə olunan bəzək elementlərinin öyrənilməsi, onların inşa tarixlərinin dəqiqləşdirilməsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələrinin memarlığına təsir istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, onların tipoloji qruplarının, ölkənin sosial-siyasi həyatındakı rolununun, həmçinin tarixi inkişafındakı ənənəvilik və varislik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dissertasiya işinin əsas məqsəd və vəzifələrini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi metodu. Dissertasiyanın qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həll edilməsi üçün məscid və ziyarətgahlar iki dövrə və qruplara bölünərək araşdırılmışdır. Məscid və ziyarətgahların

tipoloji qruplarının müəyyən edilməsi üçün indiyədək Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində işlənən üsullardan istifadə edilmişdir. Memarlıq abidələrinin tipoloji qruplarının təhlilində müqayisəli analiz, sintez, analitik təhlil üsullarına üstünlük verilmişdir. Məscid və ziyarətgahların dövrləşdirilməsi dissertasiyanın əsas məqsədlərindən biri olduğundan onların tarixinin müəyyən edilməsində kitabələrə üstünlük verilmişdir. Memarlıq abidələri digər həmdövr abidələrlə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Məscid və ziyarətgahların tədqiqi zamanı Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçıları Ə.V. Salamzadə, K.M. Məmmədzadə, C.Ə. Qiyasi, Ş.S. Fətullayev, G.H. Məmmədova, S.X. Hacıyeva, R.M. Bayramov, N.C. Abdullayeva və digər tədqiqatçıların əsərlərində tətbiq edilmiş elmi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Məscid və ziyarətgahlar cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında və yaşayış məntəqələrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır;

- Naxçıvanın məscid və ziyarətgahları orta əsr Azərbaycan memarlığının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Bu abidələrin özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri onların regional inkişafının nəticəsi kimi formalaşmışdır. Sözügedən memarlıq abidələri Azərbaycan xalqının milli-mədəni irsinin mühüm nümunələrindəndir.

- Naxçıvanın məscid və ziyarətgahlarının plan-həcm quruluşunda, konstruktiv element və dekorativ bəzək həllində ənənəvilik və varislik xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir. Bu abidələr Azərbaycan memarlarının Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq regionunda yayılan memarlıq nümunələrinin yaradılmasında böyük rol oynadığını göstərir;

- Tarixi-mədəni irsimizi özündə yaşadan məscid və ziyarətgahlarının qorunmasının təşkili qloballaşma dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məscid və ziyarətgahların bərpası və mühafizəsi ilə bağlı xüsusi konsepsiyanın işlənilməsinə ehtiyac vardır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Araşdırmalar zamanı Naxçıvanın orta əsr memarlığı üçün yalnız bişmiş kərpicdən inşa edilmiş abidələrin deyil, eyni zamanda daşdan inşa edilmiş abidələrin də xarakterik olduğu müəyyən edilmişdir;

- Məscid və ziyarətgahların tipoloji qrupları müəyyənləşdirilmiş,

onların inkişaf mərhələləri, mərhələlər arasında ənənəvilik və varislik əlaqələri müəyyən edilmişdir;

- Məscid və ziyarətgahların üzərində indiyədək qalan kitabələrdən istifadə edilərək memarlıq nümunələrinin tarixi dəqiqləşdirilmiş, bu işə tipoloji qrupların memarlıq quruluşundakı ardıcılığı müəyyən etməyə imkan vermişdir;

-Məscid və ziyarətgahların bərpasında böyük qüsurlara yol verildiyi müəyyən edilmiş, tariximizi yaşadan memarlıq abidələrimizin qorunmasının təşkili ilə bağlı xüsusi konsepsiyanın işlənməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur;

-Naxçıvanın dini memarlığının Azərbaycan memarlığının tərkib hissəsi kimi Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqlin dini memarlığına təsir etdiyi müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin Azərbaycanın orta əsr memarlığı üçün xarakterik olan memarlıq quruluşu, konstruksiyalar və naxış motivləri memarlıq irsimizin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Dissertasiya işinə cəlb edilən faktiki materiallar Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Dissertasiyada tədqiqata cəlb edilən materiallardan, həmçinin çıxarılan elmi nəticələrdən Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq və Azərbaycan memarlığına aid ümumiləşdirici əsərlərin hazırlanmasında, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın memarlıq tarixinin yazılmasında və dərsliklərin hazırlanmasında, həmçinin gələcəkdə elmi-tədqiqat işlərində, bərpa layihələrində istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası və tətbiqui. Dissertasiyanın mövzusu 2024-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı beynəlxalq konfranslarda və Azərbaycan Respublikasında keçirilən konfranslarda məruzələr edilmiş, elmi məqalələr nəşr olunmuşdur. Tədqiqat işinin nəticələri memarlıq abidələrinin göstəricilərinin yazılmasında, həmçinin dini-memarlıq abidələrinin memarlıq xüsusiyyətlərinin qorunması ilə bağlı təkliflərin hazırlanmasında istifadə olunaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin Memarlıq kafedrasında yerinə

yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, şəkillər və cədvəllərdən ibarətdir. Giriş hissə 32.852, I fəsil 100.938, II fəsil 67.639, III fəsil 54.798, nəticə hissəsi isə 5.992 işarədən ibarətdir. Ümumilikdə dissertasiya işində 262.219 işarə mövcuddur.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin öyrənilməsinin aktuallığından, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, elmi-tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqat metodu, müdafiəyə çıxarılan məsələlər, mövzunun elmi yeniliyi, aprobasiyası, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Dissertasiyanın **“Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin tarixi inkişafı”** adlanan **I fəsl**i dörd paragrafdan ibarətdir. **I fəslin “Naxçıvanın dini memarlığının tarixi inkişaf mərhələləri”** adlı birinci paragrafında Naxçıvanın dini memarlıq abidələri iki inkişaf mərhələsinə ayrılaraq araşdırılmışdır. Birinci inkişaf mərhələsi XI-XV əsrlərə, ikinci inkişaf mərhələsi isə XVI-XIX əsrlərə aid edilmişdir. Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin araşdırılması”** adlanır. Qeyd edək ki, bu dövrə aid memarlıq abidələrinin bir qrupu elmi ədəbiyyatda iki adla xatırlanır. Məsələn, Culfa rayonunun Xanağa kəndindəki Əmirxan türbəsi əhalinin ziyarət yeri olaraq, burada mərasimlər keçirildiyi üçün yerli əhali onu **“Təkyə”** adlandırmışdır. Həmin rayonda yerləşən Kırna türbəsi də eyni funksiyanı daşımaya baxmayaraq, məscid kimi adlandırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tikililərin həcm-məkan quruluşu türbələr üçün xarakterik olmasa da, onlar İslam müqəddəslərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə inşa edilmişdir. Bu baxımdan, bəzi abidələrin türbə, məscid və ya ziyarətgah kimi adlandırılması şübhəli xarakter daşıyaraq, onların funksional xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində fikir ayrılığı yaratmamalıdır. Bu paragraf iki bənddən ibarətdir. Bu paragrafın birinci bəndi **“XI-XV əsrlərin dini memarlıq abidələri”** adlanır. Bu bəndin birinci yarım bəndində **məscidlər**, ikinci yarım bəndində isə **ziyarətgahlar** tədqiq edilir. Bu yarım bəndlərdə Naxçıvanın XI-XV əsrlərə aid məscid

və ziyarətgahlarının memarlıq xüsusiyyətləri geniş şəkildə təsvir edilmiş, onların plan-həcm quruluşu, konstruktiv elementləri, naxış motivləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Onların tarixləndirilməsində abidələrin üzərindəki kitabələrdən istifadə edilmişdir.

İkinci paragrafın üçüncü bəndi “**XVI-XIX əsrlərin dini memarlıq abidələri**” adlanır və iki yarımbənddən ibarətdir. Bu bəndin birinci yarımbəndində **məscidlər**, ikinci yarımbəndində isə **ziyarətgahlar** tədqiq edilmiş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmiş, onların memarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı “**Orta əsrlərin görkəmli Naxçıvanlı memarları**” adlanır. Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın memarlıq abidələrini araşdıran tədqiqatçılar XI-XII əsrlərdə Naxçıvan memarlıq məktəbinin formalaşdığını qeyd etmişlər. Memarlıq abidələrinin tikintisi ilə bağlı olan kitabələrdə onlar özlərinin Naxçıvandan olduğunu xatırlatmışlar. Bu memarlar arasında Əcəmi Əbubəkr oğlu, Əhməd Əyyub əl-Hafiz oğlu ən-Naxçıvani, Şeyx Cühənnə oğlu, Xacə Cəmaləddin, Əmir əd-Din Məsudun, Hacınin oğlu Məhəmməd, Fəxr ül-Hac Hacı Məhəmməd Nəqi, İmamqulu Nəzəroğlu, Əhəvi Məhəmməd Molla Zahir, Nəqqaş Zeynalabdin kimi görkəmli memarların adları qeyd olunur. L. Bretanskinin fikrincə, Bərdə türbəsi yaxınlığında yerləşən Axsadan baba türbəsi də Əhməd Əyyub əl-Hafiz oğlu tərəfindən inşa olunmuşdur¹².

Birinci fəslin dördüncü paragrafı “**Məscidlər və ziyarətgahların yaşayış məntəqələrinin sosial-siyasi həyatında rolu və formalaşmasına təsiri**” adlanır. Araşdırmalar göstərir ki, dini inanclar insanların həyatında tarix boyu mühüm rol oynayıb. Dini binalar, xüsusilə məscidlər orta əsr şəhərlərində əhəmiyyətli yer tutub. Orta əsr şəhərlərində çoxlu məscidlər olsa da, onlar arasında şəhərin mərkəzində yerləşən Cümə məscidləri insanların toplandığı yer kimi tanınırdı. Məscidlər yalnız ibadət məkanı kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin müzakirə və həll edildiyi ictimai mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatçı M.Nemətin fikrinə görə vaxtilə məscidlərdə məhkəmə və mədəni-maarif işləri də

¹² Бретанский, Л.С. Зодчества Азербайджана XII-XV вв., и его место в архитектуре Переднего Востока / Л.С. Бретанский. – Москва: Наука, –1966. –484-485.

aparılmışdır¹³. Türk tədqiqatçısı İ.Cərrahoğlu məscidlərin böyük funksiyalara malik olduğunu, burada sosial və iqtisadi məsələlərin həll olduğunu, hətta müharibələr zamanı yaralıların da burada müalicə olduğunu yazmışdır¹⁴. Orta əsrlərdə Azərbaycanın və Yaxın Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan şəhərində və onun ətrafında ölkənin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynayan xanəqahlar olmuşdur. Belə ziyarətgahlarımızdan biri də Culfa rayonunun Xanağa kəndindəki Əlincəçay Xanəqahıdır. Araşdırmalar göstərir ki, dini mərkəzlərin şəhərlərin formalaşmasında və inkişafında mühüm rolu olub. Dini mərkəzlər ətrafında formalaşan şəhərlərdən biri Babək rayonu ərazisində yerləşən Astabad şəhəri olmuşdur. Bu şəhərin qalıqları son zamanlaradək qalmaqda idi. Azərbaycanın məşhur filosof-sairi, hürufilik təliminin banisi Fəzlullah Nəimi bu şəhərdə doğulmuş və yaşamışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Məscid və ziyarətgahların tipoloji qruplarının təhlili**” adlanır. Bu fəslin birinci paragrafında məscidlər tədqiq edilmişdir.

Birinci paragrafın birinci bəndində “**XI-XV əsrlərin məscidləri**” araşdırmaya cəlb edilmişdir. XI-XV əsr məscidlərinin hamısı düzbucaq planlı olsa da, dam örtüyünün həllinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Birinci qrup məscidlər yalnız Naxçıvan şəhərindəki Cümə məscidi ilə xarakterizə olunur. Cümə məscidi mərkəzdə günbəz kompozisiyalı məscidlər sırasına aid edilir. Bu tip məscidlər bir neçə növə ayrılır. Atabəylər məscidini birkameralı günbəzli məscidlərə aid etmək olar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə məscid yonulmuş daşdan inşa olunmuş nəhəng bir bina olmuşdur¹⁵. Tədqiqatçıların fikrinə görə, məscid yan tərəflərdən otaqlar, yaxud portikli keçidlərlə əhatə olunaraq böyük bir memarlıq kompleksinin tərkib hissəsi olmuşdur¹⁶.

Kvadratşəkilli plan əsasında inşa olunmuş, sferik günbəzlə

¹³ Nemətova, M. Daşlara yazılan tarixə dönür // – Bakı: Elm və həyat jurnalı, – 1990. № 11-12, –s. 21.

¹⁴ Cərrahoğlu, İ. Camilər // – Ankara: Diyanet dergisi, –1994. –Sayı 46, –s. 11.

¹⁵ Əliyeva, R. Məmar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani / R. Əliyeva. – Bakı: Şərq-Qərb, –2013. –s. 58.

¹⁶ Salamzadə, Ə.V. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri / Ə.V.Salamzadə. – Bakı: İşıq, –1976. – s. 29.

örtülmüş dini memarlıq abidələri XIII-XV əsrlərdə inşa olunmuşdur. Lakin bu tip dini memarlıq abidələri konstruktiv quruluşun müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənmişdilər. Bu tipə Kırna məscidini aid etmək olar. Tədqiqatçılardan Ə.V.Salamzadə bu memarlıq abidəsinin plan-həcm quruluşunun türbələr üçün xarakterik olduğunu söyləmişdir¹⁷. K.M.Məmmədzadə bu tikintini dini kompleks adlandırmış, onun xanəgah olmasını ehtimal etmişdir¹⁸. C.Ə.Qiyası isə onun plan-məkan quruluşunun türbələr üçün xarakterik olmadığını söyləmiş, bu tikilini məscid adlandırmışdır¹⁹. Həcminə və bəzi memarlıq elementlərinə görə Kırna məscidinə bənzəyən Əmirxan türbəsinin kitabəsinə əsasən demək olar ki, bu abidə XIV–XV əsrlərdə dövrünün görkəmli şəxslərinin məzarları üzərində inşa olunan türbələrdən olmuş, eyni zamanda dini mərasimlərin keçirilməsi üçün istifadə edilmişdir. Əmirxan türbəsinin xalq arasında “Təkyə” adlandırılması da bununla bağlıdır.

Məscidlərin ikinci tipoloji qrupuna iki məscidi – Xanağa kəndindəki məscidi və Xanəgah memarlıq kompleksinə daxil olan məscidi aid etmək olar. Bu məscidləri sütun-günbəz (sütun-tağ tavan) kompozisiyalı məscidlər sırasına aid etmək olar. Bu məscidlərin hər ikisi düzbucaqlı planda inşa edilmiş, altı günbəzlə qapadılmışdır. Bu tip plan-həcm quruluşu Mərənd Cümə məscidinin tikintisində də tətbiq edilmişdir.

Üçüncü tip məscidlərə Vənənd və Qırxkimsənə məscidləri aiddir. Bu məscidlər sütunlu və yastı damlı məscidlər tipinə aiddir. Bu məscidlər əvvəlkilərdən düz, yastı damlı olmaları ilə fərqlənirlər. Demək olar ki, kvadrat formalı birinci qrup məscidlərdən fərqli olaraq, ikinci və üçüncü qrup məscidlər mərkəzi zəmin sütunlar vasitəsilə bir neçə hissəyə bölünməsi ilə səciyyələnilir. Plan quruluşunun bu cür həllinə XIV əsr abidələrində və sonrakı dövrlərin məscidlərində rast gəlinir.

Birinci paragrafın ikinci bəndində **“XV-XIX əsrlərin məscidləri”** tədqiq edilmişdir. Bu dövrə aid məscidlər başlıca olaraq düzbucaqlı

¹⁷ Salamzadə, Ə.V. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri / Ə.V.Salamzadə. – Bakı: İşıq, –1976. – s. 52.

¹⁸ Мамедзаде, К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.) / К.М. Мамедзаде. – Баку: ЭЛМ, –1983. – s. 34.

¹⁹ Qiyasi, C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri / C. Qiyasi. – Bakı, İşıq nəşriyyatı, –1991. –s. 49.

formaya və düz dam örtüyünə malikdir. Birinci tipə yüksək kürsülük üzərində inşa edilmiş sütun günbəz kompozisiyalı məscidləri aid etmək olar. Bu tipin ən qədim və yaxşı nümunəsi Ordubad şəhərində yerləşən Cümə məscidi və Yuxarı Ambaras məscidi sayılır.

İkinci tip məscidlərə bir qismi alçaq kürsülük üzərində, digər bir qismi isə kürsülük olmadan inşa edilmiş sütunlu məscidlər aiddir. Onların bəzində ərazinin relyefinə uyğun olaraq yalnız bir tərəfində kürsülük inşa olunmuşdur. Bu tip məscidlər sırasına Təkeşiyi və Əngəş məscidlərini aid etmək olar.

Sütunlu məscidlərin bəzisi ikimərtəbəli olub, ən yaxşı nümunəsi Sərsəhər və I Mingis məscidi sayılır. Məscidlərin birinci mərtəbəsi ilə ikinci mərtəbəsi memarlıq həllinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, onların birinci mərtəbəsinin tavanı çatmatağ üsulu və tromplar vasitəsi ilə həll edildiyi halda, ikinci mərtəbənin tavanı düz olur. Birinci mərtəbənin salonu dördkünc sütunlarla iki hissəyə ayrılmışdır. Hər iki məscidin fasadı dördkünc sütunlar arasında yerləşdirilən pəncərə keçidləri ilə həll edilmişdir.

Sütunlu məscidlərin bəzilərinə kürsülük yoxdur. Bu tip məscidlər sütun kompozisiyalı olmaqla növlərə ayrılır və bir növü isə dördsütunlu məscidlərdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu tip məscidlər başlıca olaraq XIX əsr üçün xarakterikdir. Kvadrat planlı və dördsütunlu həcm-məkan quruluşuna malik olan Ordubad şəhərində yerləşən Dilbər məscidini, Əngəş məscidini və I Yayıcı məscidini bu tipoloji qrupa aid etmək olar.

Ordubadın Yuxarı Əylis kəndində yerləşən Şah Abbas məscidi üçüncü tip eyvan üslublu məscidlər sırasına aiddir. Bu məscidin digər məscidlərdən fərqi onun xarici fasadının qərb tərəfdə kolonada ilə əhatə olunmasıdır. Məscidin şimal yarımhissəsində olan dördkünc formalı çatmataqla tamamlanan sütunlar vaxtilə məscidin iç konstruksiyasının həllində dörkünc formalı sütunlar və yarım sütunlardan istifadə olunduğunu deməyə imkan verir.

Araşdırmalar göstərir ki, təkqatlı işıqlandırma sistemi başlıca olaraq XIX əsrdə inşa edilmiş məscidlərə aiddir. Əvvəlki dövrlərdə inşa edilmiş məscidlərin plan-həcm quruluşunda izlənilən xüsusiyyətlər, o cümlədən onların ikiqatlı işıqlandırma sistemi tədricən dəyişikliyə uğramışdır.

İkinci fəslin ikinci paragrafi **“Ziyarətgahlar”** adlanır.

Ziyarətgahlar da məscidlər kimi zamanla müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Səlcuqların ilk dövründə türbələr əsasən dövlət idarəçiliyində iştirak edən şəxslərin məzarları üzərində inşa olunurdusa, Elxanilər dövründə isə özlərini seyd, şeyx, baba və ya pir kimi təqdim edən şəxslərin məzarları üzərində ucaldılan abidələr geniş yayıldı. Bu da həmin abidələrin sonralar ziyarətgahlara çevrilməsinə səbəb oldu.

İkinci paragrafın birinci bəndi “**XI-XV əsrlərin ziyarətgahları**” adlanır. Ziyarətgahları plan-həcm quruluşunun həllinə görə bir neçə qrupa bölmək olar. Birinci tipə sərdabəli, yerüstü hissəsi qülləvari, səkkizüzlü türbələri aid etmək olar. Nuh türbəsi bu tipə aid dini memarlıq abidəsidir. Bu türbənin yalnızca səkkizüzlü prizma şəklində olan sərdabəsinin özülü və yerüstü memarlıq bəzəklərinin bir qismi indiyədək qalmışdır. Türbə XII əsr Naxçıvan türbələrinin memarlıq kompozisiyasına uyğun olaraq bərpa edilmişdir. Digər türbələrdən fərqli olaraq, Nuh türbəsinin sərdabəsi önünə düzbucaqlı, üstüaçıq bir tikili əlavə edilmişdir. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, türbələrin önündə bu tip tikililərin inşa edilməsi XIII əsrin sonlarında ortaya çıxs da, daha çox XIV əsrdə geniş yayılmışdır. Bu tipə həmçinin Şərur rayonunun Tənənən kəndində yerləşən Piri Süleyman abidəsini aid etmək olar. Pirin yerüstü hissəsi kvadratşəkillidir. Kvadrat əsasdan yarım dairəvi günbəzə keçid tromplarla həll edilmişdir. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, kvadratşəkilli pirlər və ziyarətgahlar XIII əsrin ikinci yarısından geniş yayılmışdır.

İkinci tipə mərkəzi günbəzli, kubşəkilli, tək kameralı Əmirxan türbəsinə və Yaralı Sultan ocağını aid etmək olar. Bu tipi əvvəlkilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət sərdabənin olmamasıdır.

Üçüncü tipə qülləvari və günbəzşəkilli məqbərə tipində olan Xanəgah memarlıq kompleksinin türbəsinə aid etmək olar. Bu türbə də Əmirxan türbəsi və Yaralı Sultan ziyarətgahı kimi kvadrat əsas üzərində qurulmuşdur. Lakin onlardan fərqli olaraq, kvadrat əsasdan səkkizüzlü plana, səkkizüzlüdən isə günbəzin dairəvi əsasına keçid yaradılmışdır.

Dördüncü tipə aid edə biləcəyimiz ziyarətgahlar Qarabağlar pir kompleksindəki türbə ilə təmsil olunur. Bu türbə səkkizüzlü prizma şəklində yerli daşdan inşa edilmişdir və digər türbələrdən fərqli olaraq onun sərdabəsi yoxdur.

Beşinci tip ziyarətgahlara dünyanın dörd cəhətinə doğru yönələn xaçşəkilli plan quruluşuna və günbəzli örtüyə malik ziyarətgahları aid edə

bilərik. Bu tipə Malik İbrahim ziyarətgahı aiddir. Tovuz rayonundakı Yanıxlı məscidi, Mərdəkanda Pir Həsən türbəsi və digər abidələrin inşasında bu tip plan-məkan quruluşundan istifadə olunmuşdur.

Altıncı tipə dörd sütunlu, tağ-tavanlı, mərkəzi günbəzli ziyarətgahlar aiddir. Bu ziyarətgahların gövdəsi dünyanın dörd səmtinə yönəlmiş dörd tağşəkilli açırım şəklində həll edilmişdir. Tağşəkilli açırımlar tağbəndlər vasitəsilə birləşdirilərək yarımdairəvi günbəzə keçid yaradılmışdır. Bu tipin ən yaxşı nümunəsi Malik İbrahim qəbiristanlığındakı Şeyx Əbu Səid türbəsidir.

Yeddinci tip ziyarətgahlar eyvan üslublu, düzbucaqlı prizmatik, yastı damlıdır. Bu tipə Aza piri, Qırxkimsənə piri və Xanağa piri aiddir. Lakin onların bəzisi daxili quruluşuna görə digərlərindən fərqlidir.

Səkkizinci tip ziyarətgahlara Qarabağlar kəndindəki düzbucaqlı prizmatik həcmə və tağ-tavanlı örtüyə malik türbə-ziyarətgahı aid etmək olar. Qeyd edildiyi kimi, bu pirə daxil olan binaların örtüyü qövşşəkilli tavanla tamamlanmışdır. Bu pirə aid olan dördkünc formalı binaların girişi də bir-birindən fərqlənir. Onların biri ensiz olduğu halda, digəri isə geniş və tağşəkilli olması ilə fərqlənir. Ehtimal olunur ki, bu binaların fərqli zamanlarda tikilməsi ilə bağlı olmuşdur.

İkinci paraqrafın ikinci bəndi “**XVI-XIX əsrlərin ziyarətgahları**” adlanır. Bu dövrün ziyarətgahları daha sadə memarlıq üslubuna malikdir. Birinci tip ziyarətgahlar xaçşəkilli, mərkəzi günbəzli olması ilə fərqlənir. Bu tipə Nəhrəm İmamzadəsi və Parçı İmamzadəsi aid edilə bilər. Nəhrəm İmamzadəsi plan-həcm quruluşuna görə XIV əsrə aid Maliki İbrahim ziyarətgahını xatırladır.

İkinci tip ziyarətgahlar sırasına xətti kompozisiyalı Naxçıvan İmamzadəsi aid edilə bilər. Bu ziyarətgah bir-birinə birləşən üç otaqdan ibarət formada inşa edilməsi ilə digər abidələrdən fərqlənir. Ziyarətgahın əsasını dördkünc əsas üzərində inşa edilmiş türbə təşkil edir. Ziyarətgahın iç quruluşunda istifadə olunan stalaktitlər, həmçinin ziyarətgaha daxil olan düzbucaqlı otaqlardan birinin günbəzinə pəncərələrin yerləşdirilməsi həm əvvəlki dövrün abidələri, həm də Nəhrəm İmamzadəsi ilə bənzərlik təşkil edir.

Üçüncü tip ziyarətgahlar düzbucaqlı plan quruluşuna malik olan ziyarətgahlardır. Bu ziyarətgahların tavanı düzdür. Tiri piri, Pirməqsud piri, Baba Yaqub piri, Ərəfsə bu tip ziyarətgahlara nümunə ola bilər. Bu

pirlərin bəzisi Baba Yaqub və Pirməqsud piri kimi tək otaqlı, bəzisi Ərəfsə pirində olduğu kimi iki otaqlıdır. Babək rayonunun Göynük kəndində yerləşən pir isə bir-birinin yanında müstəqil inşa edilmiş otaqlardan ibarətdir.

Ziyarətgahlar arasında türbə-ziyarətgahlar diqqəti cəlb edir. Bu tip ziyarətgahlar orada müqəddəs şəxslərin dəfn edilməsinə görə türbə adlansa da onların plan-həcm quruluşunun həlli türbələrə deyil, məscidlərlə bənzərdir. Biz bu xüsusiyyəti Kırna məscidi, Əmirxan türbəsi və Yaralı Sultan ziyarətgahında aydın şəkildə görə bilirik. Ehtimal ki, bu tip memarlıq abidələrinin quruluşu onlardan həm də ibadətqah kimi istifadə olunması ilə bağlı olmuşdur.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı **“Konstruktiv elementlər və naxışlar”** adlanır. Naxçıvanın orta əsr məscid və ziyarətgahlarının inşasında müxtəlif konstruksiyalardan və naxışlardan istifadə olunmuşdur. Bu konstruksiyalar memarlıq abidələrinin həm xarici, həm də daxili görünüşünün həllində istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərə aid məscid və ziyarətgahların inşasında istifadə olunan memarlıq elementləri günbəzlər, taxçalar, tromplar, tağbəndlər, sütunlar, pəncərələr, ağac konstruksiyaları, kaşılar, şəbəkələr, stalaktitlər, sadə kərpic bəzəklər, qabartma bəzəklər, oyma bəzəklər və digərlərindən ibarətdir²⁰. Qeyd etmək lazımdır ki, stalaktitlər orta əsr Azərbaycan memarlığında, eləcə də Cənubi Azərbaycan və Anadolu ərazisində olan türbələrin bəzək tərtibatının vacib və ayrılmaz elementlərindən biri olmuşdur.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı **“Memarlıq elementləri və naxışların tarixi kökləri”** adlanır. Naxçıvanın memarlıq abidələrində istifadə olunan naxış motivləri qədim tarixi köklərə malikdir. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, bu naxış motivlərinin müəyyən simvolik mənası olmuşdur. Malik İbrahim ziyarətgahının, Nəhrəm İmamzadəsinin, Parçı İmamzadəsinin plan-həcm quruluşunda, Ordubad şəhərindəki Cümə məscidinin şəbəkələrində xaçşəkilli elementlərə rast gəlmək mümkündür. Məlumdur ki, Qarabağlar türbəsinin dünyanın dörd tərəfinə yönəlmiş portalı olmuşdur. Şeyx Cüneyid türbəsinin də dörd tərəfə yönəlmiş qapı girişi olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, bu

²⁰ Bayramov, M. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahlarının memarlığında istifadə olunan konstruktiv elementlər və naxışlar // – Bakı: Memar. – 2025. № 42, – s. 174-183.

memarlıq elementləri xalqımızın qədim inancları ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq bu tip işarələri türk xalqlarının kosmoqonik dini görüşləri ilə bağlı olduğunu qeyd etmişlər²¹. Dünyanın dörd tərəfinin olması ilə bağlı ideoloji təsəvvürlər türk mifologiyasında və Azərbaycan folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, islam dininin qəbulundan sonra Azərbaycan xalqı qədim inancları unutmamışlar. Düşünürük ki, xaçşəkilli plan-həcm quruluşu və xaçşəkilli naxışlar xristianlıqla deyil, Azərbaycan xalqının qədim inancları ilə bağlı olub. Bunu digər naxış motivləri haqqında, səkkizguşəli ulduz və aypara təsvirləri haqqında da demək olar. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu tip təsvirlər insanların səma cismləri ilə bağlı inanclarını əks etdirmiş, tanrıları simvolizə etmiş və Azərbaycanda yaşayan qədim inanclar ilə bağlı olmuşdur. Sünbülşəkilli ornamentlər Naxçıvan və Yaxın Şərq ölkələrində geniş istifadə olunmuş, həyat ağacı və bitkiləri, ümumiyyətlə, məhsuldarlığı simvolizə etmişdir.

İkinci fəslin beşinci paragrafı **“Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələri ilə müqayisəli təhlil”** adlanır. Orta əsrlərdə Naxçıvanın Azərbaycanın inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzlərindən və bölgələrindən biri olması, xüsusilə XII əsrdə isə Eldənizlər dövlətinin paytaxtı olması onun mədəni inkişafına səbəb olmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbi Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bərabər, Cənubi Azərbaycanın ərazisini, Şərqi Anadolu və İraqı əhatə etmişdir²². Araşdırmalar göstərir ki, XII əsrdə meydana gələn Naxçıvan memarlıq məktəbi öz orijinallığı ilə seçilmiş, XIV-XV əsrlərdə yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək inkişaf etmiş və bu memarlıq məktəbinin ənənələri XVIII-XIX əsrlərdə davam etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın məscid və ziyarətgahlarının memarlığı Azərbaycan və Yaxın Şərqdə formalaşan memarlıq ənənələri əsasında inkişaf etmiş və onların ayrılmaz bir parçası olmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Naxçıvan ərazisində məscid və ziyarətgahların mühafizəsi məsələləri”** adlanır.

²¹ Görgünay, N. Oğuz damğaları və Göğktürk harflerinin sanatlarımızdakı izleri / N. Görgünay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, –2002. –s. 8-9.

²² Бретанский, Л.С. Зодчества Азербайджана XII-XV вв., и его место в архитектуре Переднего Востока / Л.С. Бретанский. – Москва: Наука, – 1966. –s. 486-488.

Bu fəslin birinci paraqrafında “**Memarlıq irsinin mühafizəsinin hazırkı səviyyəsi**” adlanır. Sovet hakimiyyəti zamanı dini memarlıq abidələrindən düzgün istifadə olunmaması və onların qorunmasına yetərinə diqqət ayrılması, bərpa zamanı elmi cəhətdən əsaslandırılmış layihələrin olmaması²³ tarix və mədəniyyət abidələrimizin aşınmasına və dağılmasına səbəb olmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin bir parçası olan tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqi və mühafizəsi mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev hər zaman memarlıq abidələrini dəyərləndirmiş onların qorunmasının vacibliyini qeyd etmişdir²⁴. Dövlətimizin qayğısı sayəsində Möminə Xatun, Yusif Küseyir oğlu, Qarabağlar türbəsi, Şeyx Xorasan xanəqahı, Xan sarayı, Ordubad buzxanası, Naxçıvanqala, Əlincəqala, Gülüstan türbəsi və onlarla digər abidələrdə bərpa və təmir işləri aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin bir qismi, xüsusilə dini memarlıq abidələri yerli əhalinin təşəbbüsü və onların vəsaiti ilə bərpa və təmir olunmuşdur. Təmir və bərpa işləri zamanı dini memarlıq abidələrinin xarici görkəmində və iç quruluşunda müəyyən dəyişiklər yaransa da, bir çox abidələrin memarlıq üslubu əsasən qorunub saxlanılmışdır. Dini memarlıq abidələrinin bərpası zamanı Culfa rayonundakı Xanəqah memarlıq kompleksi, Şərur rayonunun Xanlıqlar kəndindəki Parçı İmamzadəsi, Ordubad şəhərindəki Cümə məscidinin tarixi görkəminə xeyli ziyan vurulmuşdur. Ordubad Cümə məscidinin stalaktitlərlə, ərəb əlifbasında yazılmış kitabələrlə və nabati ornamentlə bəzədilmiş mehrabının naxışları tamamilə məhv edilmiş, qövsvari taxça şəklində olan mehrab düzləşdirilmiş və hər yerinə kafel düzülmüş, onun ətrafında isə dini məzmunlu, lakin orijinaldan tamamilə fərqli yazılar yazılmışdır²⁵.

²³ Məmmədova, Z.G. Bərpanın elmi-nəzəri əsasları. Dərs vəsaiti / Z. G. Məmmədova. –Bakı: AzMİU, –2007. –6-172.

²⁴ Məmmədova, G. Heydər Əliyev və Azərbaycan memarlığı // Respublika. – 2023, 6 may. – s. 8.

²⁵ Bayramov, M. Naxçıvanın memarlıq irsinin mühafizəsinin hazırkı səviyyəsi // – Bakı. Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası. – 2025, cild 25, № 1. – s. 86-94.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı **“Məscid və ziyarətgahların qorunması problemləri”** adlanır. Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin qorunması Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsaslanır. Qeyd edək ki, digər sahələrdə olduğu kimi, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı qanunvericilik bazasının yaradılmasında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının məqsədyönlü siyasəti nəticəsində 2002-ci ildə Azərbaycan Abidələrin Bərpası, Konservasiyası və Tədqiqi Beynəlxalq Mərkəzinə üzv qəbul olunmuşdur. Azərbaycanın dövlət əhəmiyyətli abidələri Şirvanşahlar saray kompleksi və Qız qalası da daxil olmaqla İçərişəhər YUNESKO-nun “Dünya mədəniyyəti irsi” siyahısına salındı. 21 fevral 2024-cü ildə “Ordubad” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması haqqında”, 22 may 2025-ci ildə isə “Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatun türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncamlar abidələrin qorunması və mühafizəsinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında hazırda Güllüstan tarix mədəniyyət qoruğu, Ordubad tarix mədəniyyət qoruğu, Arpaçay tarix mədəniyyət qoruğu, Gəmiqaya tarix bədii qoruğu fəaliyyət göstərməkdədir. Bu qoruqların ərazisinə, xüsusilə Arpaçay və Ordubad qoruqlarının ərazilərinə məscid və ziyarətgahlar da daxildir. Bu isə həmin memarlıq abidələrinin qorunması və mühafizəsinə əlverişli imkan yaradır. Qanunvericilik bazasının mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının digər regionlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da memarlıq abidələrimizin, o cümlədən məscid və ziyarətgahların qorunmasında bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlər, ilk növbədə, qoruqların mühafizəsi ilə bağlı ştat vahidlərinin sayının az olması, məscid və ziyarətgahların təmir-bərpa işlərinin insanların şəxsi təşəbbüsləri əsasında həyata keçirilməsi, bu işlər zamanı həmin dini tikililərin memarlıq xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması, memarlıq abidələrinin, o cümlədən məscid və ziyarətgahların radio və televiziya verilişlərində kifayət qədər işıqlandırılmaması, bərpa və təmir işlərinə mütəxəssislər tərəfindən lazımi nəzarətin olmaması, eləcə də, ümumiyyətlə, bərpa-təmir işlərinin aparılması ilə bağlı vahid

konsepsiyanın mövcud olmamasıdır.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı **“Azərbaycan məscid və ziyarətgahların mühafizəsinin müasir mərhələdə uyğunlaşdırılması nümunələri”** adlanır. Azərbaycan Respublikasında tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması və konservasiyasının təşkili ilə bağlı xeyli işlər görülmüşdür. 1998-ci ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Əshabi-Kəhf ziyarətgahının abadlaşdırılması və bərpası ilə bağlı verdiyi göstəriş milli-mənəvi dəyərlərimizə göstərilən yüksək ehtiramın bariz nümunəsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilməsi bu sahəyə xüsusilə böyük töhfə vermişdir²⁶. Məscid və ziyarətgahların bir qismi kənd və şəhərlərdə yaşayan insanların təşəbbüsü ilə bərpa edilmiş və mühafizə altına alınmışdır. Ordubad şəhərindəki Yuxarı Ambaras məscidi, Vənənd, Nüsüs, Dəstə kəndlərindəki məscidlər, həmçinin muxtar respublika ərazisindəki digər məscidlər buna nümunə göstərilə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, tarix və mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən məscid və ziyarətgahların qorunmasının səmərəli üsullarından biri onların müəyyən məqsədlərlə istifadəyə verilməsidir. Məscid və ziyarətgahlarda müəyyən dini mərasimlərin keçirilməsi onların həm qorunmasına, həm də təmiz saxlanılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan Ordubad şəhərindəki Yuxarı Ambaras məscidini, Nüsüs Cümə Məscidini, Vənənd Cümə məscidini, Dəstə kəndindəki Baba Yaqub ziyarətgahını və başqalarını göstərə bilərik.

Müasir dövrdə məscid və ziyarətgahların qorunmasının ən səmərəli üsullarından biri bu abidələr üzərində nəzarətçilərin fəaliyyətinin təmin edilməsidir. Naxçıvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Əshabi-Kəhf ziyarətgahı, Şərur rayonundakı Parçı İmamzadəsi, Nehrəm İmamzadəsi və digər memarlıq abidələrində mühafizəçilərin fəaliyyət göstərməsi bu abidələrin həm mədəniyyət obyektinə kimi fəaliyyətinin təmin olunmasına,

²⁶ Əliyev, İ.H. “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // Azərbaycan. – 2013, 28 dekabr. – s. 10.

eyni zamanda qorunmasına əlverişli şərait yaradır.

Üçüncü fəslin dördüncü paragrafı **“Məscid və ziyarətgahların mühafizəsi ilə bağlı təkliflər”** adlanır. Bu təkliflər sırasına Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki məscid və ziyarətgahların könüllülük əsasında mühafizəçilərin cəlb edilməsi, onların əhəmiyyəti ilə bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması, məscid və ziyarətgahların turist marşrutlarına daxil edilməsi, onlar haqqında bukletlərin hazırlanması və geniş ictimaiyyətə çatdırılması, kütləvi informasiya vasitələrində abidələrin təbliği, ali və orta təhsil müəssisələrində mühazirələrin keçirilməsi, yaradıcı təşkilatlarla əlaqələrin yaradılması, bərpa-təmir işlərinin layihələndirilməsinə mütəxəssislərin cəlb edilməsi daxildir.

Üçüncü fəslin beşinci paragrafı **“Məscid və ziyarətgahların mühafizəsinin idarəetmə planı”** adlanır. Məscid və ziyarətgahların idarəetmə planının əsas məqsədi bu abidələrin qorunmasını təmin etmək, təmir və bərpa işlərini elmi və peşəkar prinsiplər əsasında həyata keçirmək, onların orijinallığını və tarixi-memarlıq xüsusiyyətlərini qorumaq, həmçinin cəmiyyətə və turizm məqsədləri üçün istifadə edilməsinə şərait yaratmaqdır. Bunun üçün, abidələrə nəzarət edən qurumların tərkibində yeni şöbə yaradılmalı, müvafiq ştatlar açılmalı və peşəkar mütəxəssislərdən ibarət işçi heyəti cəlb edilməlidir. Bu şöbə abidələrin gündəlik nəzarətini təmin edəcək xüsusi bir strukturla təşkil olunmalıdır. İdarəetmə planına daxil edilən işçilər, məscidlərin vəziyyətini mütəmadi olaraq izləməli və hər hansı bir zədələnmə halında dərhal müdaxilə etməlidirlər. Məscidlər, ziyarətgahlar və digər abidələr zaman keçdikcə təbii amillərdən, insan müdaxilələrindən və digər zərərverici faktorlardan aşınır və ya zədələnir. Bu halda, bərpa işləri zamanında həyata keçirildikdə, abidələrin qorunması və maddi resurslardan səmərəli istifadə təmin edilə bilər. Tarixi abidələrin qorunması yalnız bərpa işləri ilə məhdudlaşmamalı, həm də cəmiyyətin bu abidələrə olan münasibəti düzgün formalaşdırılmalıdır. Məscid və ziyarətgahların qorunmasında onların rəqəmsallaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncü fəslin altıncı paragrafı **“Naxçıvan bölgəsində dini abidələrin idarəetmə planı haqqında təkliflər”** adlanır. Naxçıvanda abidələrin bərpası və qorunması məqsədilə hazırlanacaq idarəetmə planı abidələrin tədqiqi və bərpasında yüksək elmi keyfiyyət standartlarını

təmin etməli, eyni zamanda müasir zamanda yarana biləcək səhvlərin qarşısının alınmasına xidmət etməlidir. Praktiki prinsiplərə görə, bərpa işləri zamanı beton, metal və süni boyalar kimi abidənin tarixi-memarlıq xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan materiallardan istifadə yolverilməzdir. Bunun əksinə, bərpa işi yalnız abidənin orijinal quruluşunu möhkəmləndirəcək yerli materiallardan istifadə etməklə aparılmalı, abidənin ilkin görünüşü mümkün qədər dəqiq şəkildə bərpa edilməlidir. Bütün tədbirlər Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə və beynəlxalq standartlara uyğun həyata keçirilməlidir. Qorumanın əsas prinsipi olaraq abidələrin dəyərinin müəyyənəşdirilməsi, minimum müdaxilə, yenidənqurma prosesində şəffaflığın təmin edilməsi və abidələrdən təkrar istifadə imkanlarının həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılmış araşdırmalar zamanı əldə edilmiş elmi nəticələr ümumiləşdirilmiş və şərh edilmişdir:

1. Naxçıvanın dini memarlıq abidələrində tətbiq edilən memarlıq elementləri və naxış motivləri yalnız İslam intibahının deyil, həmçinin Azərbaycan xalqının qədim dini inanclarının məhsulu kimi ortaya çıxmışdır [14].

2. Ziyarətgahların, xüsusilə Malik İbrahim ziyarətgahında, Nəhrəm İmamzadəsində, Parçı İmamzadəsində tətbiq edilən xaçvari plan-həcm quruluşu xalqımızın dini-mifoloji təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur [4].

3. Naxçıvanın dini memarlıq abidələri Azərbaycan və Şərqi Anadolunun memarlıq tarixinin öyrənilməsi və bu bölgələr arasında mövcud olmuş tarixi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [7].

4. Məscid və ziyarətgahların inşasında tətbiq edilən memarlıq üslubunun Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi əhatə edən geniş bir bölgədə izlənilməsi, həm də Azərbaycanda yaşayan qədim tayfaların iqtisadi-mədəni və siyasi əlaqələrinin göstəricisidir [11].

5. Naxçıvanda dini memarlığın yaranmasında və inkişafında Hürufilik, Bektəşilik, Nöqtəviyyə, Səfəviyyə və digər təriqətlərin mühüm rolu olmuşdur [18].

6. Məscid və ziyarətgahlar təkcə memarlıq tarixinin deyil, həm də tarixin mühüm tərkib hissəsi olan sosial-siyasi proseslərin və cərəyanların, eləcə də onların görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyətinin

öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli mənbə sayılır [6].

7. Məscid və ziyarətgahların inşasında müxtəlif konstruksiyalar və bəzək növləri tətbiq olunmuş, memarlıq nümunələrinin mükəmməl və ahəngdar görkəm almasına səy göstərilmişdir [1].

8. Məscid və ziyarətgahların memarlıq üslubu Qarabağ və Cənubi Azərbaycan ərazilərinin memarlıq ənənələri ilə sıx bağlı olub. Bu əlaqə həmin bölgələrdəki memarlıq abidələrinin inşasında və dekorativ tərtibatında öz əksini tapır. [11].

9. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, bu memarlıq abidələri Orta əsr Azərbaycan memarlığının tərkib hissəsi kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir.

10. Məscid və ziyarətgahların inşasında tikinti materialı kimi çiy kərpic, bişmiş kərpic və daşdan, bərkidici məhlul kimi əhəng, gəc və gil məhlulundan istifadə olunmuşdur.

11. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan memarlıq məktəbi yalnız Marağa və Aran memarlıq məktəbi ilə deyil, həmçinin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi ilə də müəyyən əlaqələrə malik olmuşdur.

12. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahları orta əsr Azərbaycan memarlığının tərkib hissəsi kimi iki mərhələdən keçmişdir. Lakin bu mərhələlərin memarlıq üslubunda, xüsusilə məscid və ziyarətgahların plan-həcm quruluşunda, tətbiq edilən konstruksiyalar və naxış motivlərində ənənə və varislik özünü aydın şəkildə göstərmişdir.

13. Memarlıq üslubu ilə diqqəti çəkən məscidlərimiz yalnız memarlıq abidəsi kimi deyil, həm də orta əsr Azərbaycan cəmiyyətinin mühüm mədəniyyət mərkəzləri olmuş, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına, həmçinin orta əsr dövlətlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynamışdır [21].

14. Məscid və ziyarətgahların naxışlanmasında istifadə olunan memarlıq elementləri, o cümlədən günbəzlər, stalaktitlər, xaçşəkilli, sünbülşəkilli ornamentlər, çoxguşəli ulduzlar Azərbaycan xalqının qədim tarixi və onun dini-mifoloji görüşləri ilə sıx bağlıdır [14].

15. Məscid və ziyarətgahların tədqiqi göstərir ki, Naxçıvanın dini memarlığı qapalı və təcrid olunmuş inkişafın deyil, Azərbaycanın müxtəlif bölgələri, Cənubi Azərbaycan və Şərqi Anadolu kimi geniş

coğrafiyada gedən davamlı memarlıq inkişafının nəticəsidir. Bu baxımdan, Naxçıvanın dini memarlıq abidələri qeyd olunan ərazilərin memarlıq ənənələri ilə sıx bağlı olub.

16. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahlarının plan-həcm quruluşunda, konstruksiyalarında və naxış motivlərində meydana gələn dəyişikliklər tarixi və siyasi inkişafın, həmçinin sosial-siyasi cərəyanların tələbləri ilə bağlı olmuş və bu tələblərə uyğun olaraq formalaşmışdır.

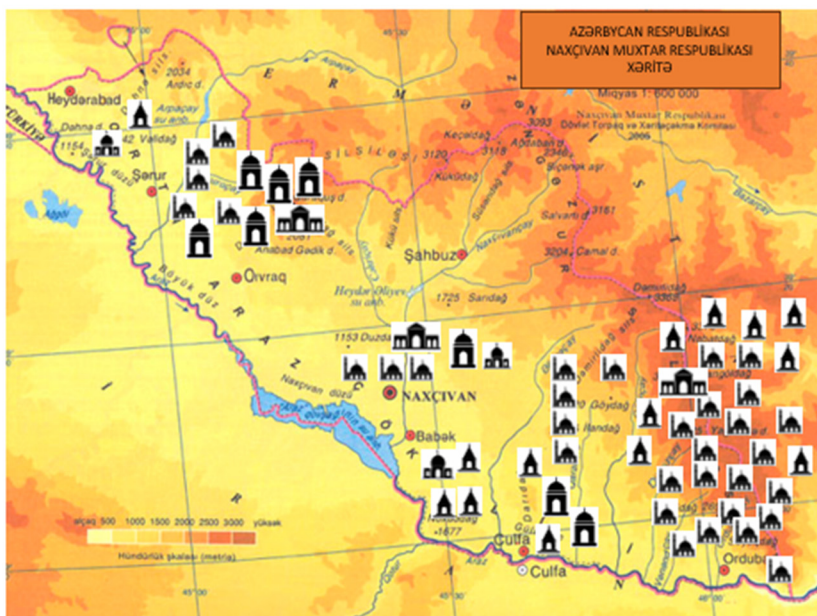
Dissertasiyanın məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Bayramov, M. Memar Ajami's creative works as a historical and cultural heritage // – Bukhara: Scientific Reports of Bukhara State University, – 2024. № 6, – p. 215-220.
2. Bayramov, M. Cross-Cultural Significance of religious monuments in the architecture of islam and christianity: Historical and Modern approaches // – Satteldorf: German International Journal of Modern Science, – 2024. № 87, – p. 4-10.
3. Bayramov, M. Typological characteristics of Nakhchivan mosques in XI-XIX centuries // – İstanbul: International Scientific Research Congress, – 2024, – p. 368-373.
4. Байрамов, М. Исторические корни архитектурных элементов и узоров // – Москва: Сборник статей LXV международной научно-практической конференции «Advances in Science and Technology», – 2024, –15 декабря, – с. 177-180.
5. Bayramov, M. Ordubad şəhərinin XVI–XIX əsr məscidlərinin memarlığı // – Bakı: Memar. Elmi analitik-informasiya jurnalı. – 2025. № 41, – s. 182-189.
6. Байрамов, М. Проблема охраны мечетей и святынь на территории Нахчывана // – Ваку: Научно-практический журнал юных исследователей, – 2025. № 1, – с. 73-78.
7. Байрамов, М. Этапы исторического развития культовой архитектуры Нахчывана // – Томск: Вестник Томского Государственного Архитектурно-строительного университета, – 2025. –№ 2, – с. 38-50.
8. Bayramov, M. Architectural structure of the XVI-XIX century

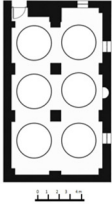
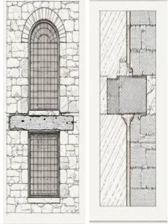
- Nakhchivan shrines // – Lisbon: Journal of information systems engineering and management, – 2025. Vol. 10. № 32, – p. 37-44.
9. Bayramov, M. Naxçıvanın Ordubad bölgəsindəki məhəllə məscidlərinin memarlıq xüsusiyyətləri və qorunması problemləri // – Bakı: “Mədəniyyət: Problemlər və Perspektivlər” doktorant və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, –2025, –s. 69-74.
 10. Bayramov, M. XIV-XVI əsrlərdə Ordubad pirlərinin tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri // Gənc tədqiqatçıların VIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2025, – s. 51-53.
 11. Bayramov, M. Naxçıvanın dini memarlıq abidələrinin Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələri ilə müqayisəli təhlili // –Bakı. AZMİU Elmi əsərlər, – 2025. №1, – s. 25-33.
 12. Bayramov, M. Late medieval mosques in Ordubad and Sadarak districts // – Türkiyə. Buta International Journal of Scientific Research, – 2025, № 2 (20), – s. 47-57.
 13. Bayramov, M. Naxçıvanın orta əsr ziyarətgahlarının tipoloji xüsusiyyətləri (XI–XIX əsrlər) // – Bakı. Mədəniyyət dünyası, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, –2025, № XLVII. – s. 4-15.
 14. Bayramov, M. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahlarının memarlığında istifadə olunan konstruktiv elementlər və naxışlar // – Bakı: Memar. Elmi analitik-informasiya jurnalı. – 2025. № 42, – s. 174-183.
 15. Bayramov, M. Naxçıvanın memarlıq irsinin mühafizəsinin hazırkı səviyyəsi // – Bakı: Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası. – 2025, Cild 25, № 1. – s. 86-94.
 16. Bayramov, M. The Architectural Significance of the Alinjacay Khanagah Complex and the Noah’s Tomb // – Bakı: International conference modern civil engineering problems. –2025. – s. 291-293.
 17. Bayramov, M. Typological and spatial evolution of mosques and shrines in Nakhchivan (11th–19th centuries) // – İstanbul. 22nd International Istanbul Scientific Research Congress on Life, Engineering, Architecture and Mathematical Sciences. –2025. – s. 1200-1206.

18. Bayramov, M. The Role of Mosques and Shrines in the Socio-Political Life of Settlements and Their Influence on Urban Formation // – Demre, Antalya. V. International Architectural Sciences Congress. – 2025. – s. 1732-1737.
19. Bayramov, M. Collapsed Mosques and Architectural Features in the Nakhchivan Region // – Amasya. VI. International Congress of Cultural Landscapes within the Framework of Sustainable Development. – 2025. – s. 1619-1624.
20. Bayramov, M. Şərur və Kəngərli rayonlarındakı ziyarətgahların memarlıq xüsusiyyətləri və tarixi // – Naxçıvan. “Elmi inkişaf: uğurlar və çağırışlar”. Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi konfransının materialları. – 2025. – s. 1037-1041.
21. Bayramov, M. The role of Mosques and Sanctuaries in the social and political life of Nakhchivan society // – Kırklareli. Kırklareli Üniversitesi Mimarlık fakültesi, E-Scala Dergisi. –2025. – s. 93-103
22. Bayramov, M. Endangered Mosque Heritage in Nakhchivan: Architectural Documentation and Conservation Priorities // – Konya. DEPARCH Journal of Design, Planning and Aesthetics Research dergisi. – 2026. – s. 1-14
23. Bayramov, M. Current State and Digital Preservation Approaches of Historical Religious Architectural Monument sin Nakhchivan // – Almaty. International Scientific and Practical Conference “Digital Architecture, Construction and Artificial Intelligence for the Creative Economy”. – 2026. – s. 9-14.

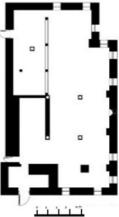
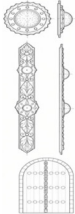
DİSSERTASIYA İŞİNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ QEYD EDİLƏN DİNİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN ÜMUMİ XƏRİTƏSİ

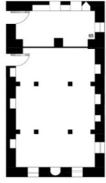
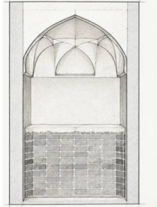
Bölgə/Təsnifat	Məscid	Türbə	İmamzadə	Xanəqah	Pir
Naxçıvan	4	1	1	1	
Ordubad	19			1	8
Culfa	6	2			3
Babək	1		1		3
Şərur			1		1
Sədərək	2				
Kəngərli	2	4		1	

Xanağa məscidi		
Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
 ▲ ■	Xanağa məscidi Culfa rayonu, Xanağa kəndində yerləşir. XIV əsrə aiddir. Düzbucaq formalı, günbəzlidir	Abidə qəzalılı vəziyyətdədir. Divarlarında ciddi dağıntılar müşahidə edilir. Xüsusilə məscidin daxilində aparılan təmir işləri nəticəsində, tarixi hissələrinin bir qismi yox edilmişdir.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Günbəzin iç görünüşü	İstifadə olunan konstruksiya	Qrafik təsviri
		

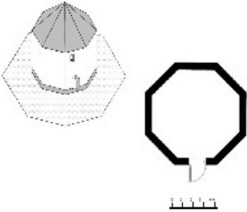
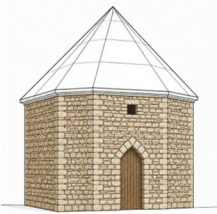
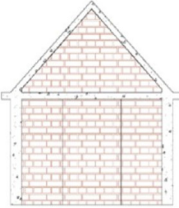
- - Qəzalılı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.
- - Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri tövsiyə olunur.
- - Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.
- - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr
- ▲ - Siyahıda olmayan abidələr

Vənənd məscidi		
Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
	Vənənd məscidi Ordubad rayonu, Vənənd kəndində yerləşir. XIV əsrə aiddir. Düzbucaqlı plan quruluşuna malikdir.	Tikilinin vəziyyəti qənaətbəxş olsa da, təmir zamanı məscidin həm daxili, həm də xarici görünüşü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir. Xüsusilə mehrabda yer alan tarixi motivlər tamamilə aradan qaldırılmışdır.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Qədim giriş portalı	Qapı konstruksiyaları	Əvvəlki və indiki mehrabı
 	 	

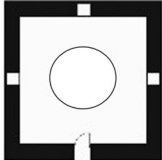
- - Qəzalı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.
- - Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri tövsiyə olunur.
- - Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.
- - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr
- ▲ - Siyahıda olmayan abidələr

Şah Abbas məscidi		
Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
	Şah Abbas məscidi Ordubad rayonu, Yuxarı Əylis kəndində yerləşir. XVII əsrə aiddir. Düzbucaqlı plan quruluşuna malikdir.	Şah Abbas məscidinin hazırkı vəziyyəti yaxşıdır. Aparılan yanlış təmir işləri nəticəsində məscidin daxili və xarici hissələrindəki tarixi-memarlıq elementləri tamamilə dəyişdirilmişdir. Məscidin ətrafı əlavə otaqlarla genişləndirilmişdir.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Cənub divarı və mehrabı	Mehrabın qrafik təsviri	Qədim sütunlar
		

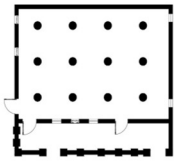
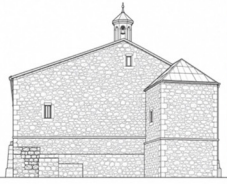
- Qəzalı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.
- Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri təvsiyə olunur.
- Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr
- Siyahıda olmayan abidələr

Qarabağlar türbəsi		
Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
	Qarabağlar türbə kompleksi Kəngərli rayonu, Qarabağlar kəndində yerləşir. XIII-XIV əsrlərdə inşa edilmişdir. Səkkizguşəli plan quruluşuna malikdir.	Türbə qəzalı vəziyyətdədir. Xüsusi türbənin tavanı ciddi aşınmaya məruz qalmışdır. Təcili müdaxilə edilərək, bərpa-konservasiya işləri həyata keçirilməlidir.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Daxili görünüşü	Bərpa təsviri	Kəsiyi
		

- - Qəzalı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.
- - Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri tövsiyə olunur.
- - Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.
- - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr
- ▲ - Siyahıda olmayan abidələr

Əmirxan türbəsi		
Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
	Əmirxan türbəsi Culfa rayonunun Xanağa kəndində yerləşir. XIV əsrdə inşa edilib. Dördkünc formalı, Günbəzlidir.	Əmirxan türbəsi baxımsız vəziyyətdədir. Xüsusən türbənin daxilində ciddi zədələnmələr mövcuddur və yanlış müdaxilələr edilmişdir. Təcili bərpa tədbirləri həyata keçirilməlidir.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Günbəzin daxili görünüşü	Türbənin giriş hissəsi	Daxili memarlıq elementləri
		

- - Qəzalı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.
- - Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri tövsiyə olunur.
- - Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.
- - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr
- ▲ - Siyahıda olmayan abidələr

Köhnə Şahtaxtı məscidi		
Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
	Köhnə Şahtaxtı məscidi Kəngərli rayonu, Şahtaxtı kəndində yerləşir. XIX əsrdə inşa edilib. Kvadrat formalıdır.	Məscid qəzalı vəziyyətdədir. Tikilinin qərb divarı uçmuş və dağıntılar şəklində qalmışdır. Məscidin qorunub saxlanılması üçün təcili bərpa-konservasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi zərurətdir.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Dağılmış hissənin görünüşü	Bərpa təsviri	Taxta sütun və başlıqları
		

 - Qəzalı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.

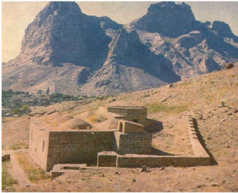
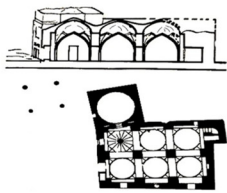
 - Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri tövsiyə olunur.

 - Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.

 - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr

 - Siyahıda olmayan abidələr

Əlincəy Xanəgah türbəsi

Xəritədəki yeri	Abidə haqqında məlumat	Abidənin hazırkı vəziyyəti
	Əlincəy Xanəgahının türbəsi Culfa rayonu, Xanağa kəndində yerləşir. XIV əsrə aiddir. Dördkünc formalı, günbəzlidir.	Türbənin vəziyyəti orta səviyyədədir. Tikilinin daxilində, xüsusilə kitabələrdə müəyyən aşınma və zədələnmələr müşahidə olunur. Aparılmış təmir işləri nəticəsində abidənin bəzi tarixi-memarlıq elementləri qismən qorunub saxlanılmışdır.
Əvvəlki vəziyyəti	İndiki vəziyyəti	Planı
		
Kitabələri	Giriş qapısı	Türbənin iç görünüşü
		

- Qəzalı vəziyyətdədir – Ciddi zədələnmələr mövcuddur, təcili bərpa-konservasiya işləri tələb olunur.
- Orta vəziyyətdədir – Müəyyən aşınma və qüsurlar mövcuddur, bərpa tədbirləri tövsiyə olunur.
- Yaxşı vəziyyətdədir – Sonradan aparılmış təmir işləri nəticəsində tarixi görkəmini itirsə də, hazırda dağılma təhlükəsi yoxdur, yalnız cari texniki xidmət tələb olunur.
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş siyahıya daxil edilmiş abidələr
- Siyahıda olmayan abidələr

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 Noyabr 2026-cı il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.29 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1073, Bakı şəhəri, Ayna Sultanova küçəsi, 11, AzMİU, korpus 1, III mərtəbə, aud. 317.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 06 Oktyabr 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Beyd

Çapa imzalanıb: 01.10.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 42479

Tiraj: 100